

Отже, політична система, що ґрунтувалася на диктатурі державної партії і абсолютному безправ'ї народу, потребувала модернізації, а суспільство — десталінізації. Це в певній мірі було здійснено під час так званої «хрущовської відлиги» — в період перебування на посадах керівника КПРС та Радянської держави М. С. Хрущова (1953–1964 рр.). Зокрема, проведено широку за масштабами амністію та реабілітацію необґрунтовано засуджених сталінським режимом громадян, реалізовано ряд соціальних реформ, найважливіші з яких пенсійна та житлова, послаблено паспортний режим. Змінилося на краще ставлення до колишніх «східних робітників»: багатьом із них було поліпшено житлові умови, на них все менше стали дивитися як на вірогідних «ворогів народу», декого з репатріантів було прийнято в партію, що в значній мірі позитивно позначилося на процесі соціальної реабілітації колишніх невільників нацистського рейху.

У плані подальшого розкриття пропонованої проблематики доречним бачиться дослідження життя українських «остарбайтерів», в т. ч. подільських, у 60–80-і рр. ХХ ст., в період незалежності України.

Михайло Немов

Осмилення виборчого процесу в УРСР представниками дисидентського руху у другій половині 1950-х – 1970-х рр.

Наукове осмилення перебігу формування дисидентського руху, ступеню його впливу на суспільно-політичні процеси в СРСР та УРСР стало одним з напрямів сучасної історіографії. За останні роки дослідники все більше уваги приділяють вивченню реакції українського суспільства на політичні кроки та економічні експерименти, здійснювані ЦК КПРС та урядом СРСР в 1960–1980-х рр.

Проблему історії дисидентського руху в Україні вітчизняні історики досліджують майже два десятиліття. Так, В. Баран вивчав процес десталінізації українського суспільства,

настрої населення, погляди окремих представників дисидентського руху на еволюцію радянської системи в 1960–1980-х рр.¹

Доктор історичних наук А. Русначенко особливу увагу звернув на формування та діяльність підпільних груп в контексті національно-визвольного руху в Україні в середині 1950-х – початку 1990-х рр. Він стверджував, що в 1960-х рр. відбувся перехід від збройних форм боротьби за незалежність до проведення агітаційно-пропагандистських акцій, «відбувалася певна ревізія ідейних засад в бік демократизації»².

Г. Касьянов, використовуючи маловідомі документи партійних органів та радянських спецслужб, досліджував рух опору інтелігенції в 1960–1980-х рр. Дослідником аналізувалися форми спротиву інтелігенції командно-адміністративної системи, заходи вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР щодо придушення інакомислення в українському суспільстві. Автор поставив проблему існування «інтелектуального опору» в українському суспільстві³.

Проблемою «інакомислення» інтелігенції в українському радянському суспільстві також переймався Ю. Курносов⁴. Однак, автор, обравши проблему інакомислення в українському суспільстві, зупинився лише на дослідженні однієї соціальної групи — інтелігенції. Але саме поняття «інакомислення» передбачало участь у пошуку нових шляхів існування суспільства інших соціальних груп.

¹ Див. *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів: МП Свобода, 1992. – 124 с.; *Баран В.* Десталінізація в Україні: Перша спроба // *Сучасність*. – 1995. – № 11. – С. 106–117; *Баран В.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 447 с.; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і). – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.

² *Русначенко А.М.* Український національний фронт — підпільна група 1960-х рр. // *Укр. істор. журнал*. – 1997. – № 4. – С. 81–94; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.

³ *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – 223 с.

⁴ *Курносов Ю.О.* Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). – К., 1990. – 222 с.

Інакомислення, як суспільне явище, існувало завжди і передбачало наявність серед прагматичної частини суспільства альтернативних поглядів на розвиток громади, які не співпадали з офіційними засадами у політиці, ідеології, економіці, культурі. Тобто інакомислення — це інший світогляд, відмінний від вимог державного апарату.

Ю. Данилюк та О. Бажан значно розширили горизонти дослідницького пошуку щодо формування опозиційного руху в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Вони не лише з'ясували причини зростання суспільної напруги в Україні у досліджуваній період, а й з'ясували основні форми опору: осмислення тогочасного становища України у складі СРСР та оприлюднення їх результатів у прозових, публіцистичних творах, наукових працях, петиційні кампанії, ствердження нерегламентованих культурницьких ініціатив, поширення «самвидав», створення нелегальних організацій та груп, проведення відкритих протестів тощо⁵.

Однак, поза увагою дослідників залишилася участь представників дисидентського руху в осмисленні та удосконаленні виборчого процесу в СРСР.

Мета даної статті — вивчення основних тенденцій у поглядах представників дисидентського руху щодо демократизації виборчого процесу в СРСР та УРСР в 1960-х – 1980-х рр.

Дисидентство стало одним з яскравих проявів громадсько-політичного життя України другої половини 1950-х – 1980-х рр. Однак, дехто з російських дослідників заперечували можливість вагомого впливу дисидентів на формування громадянської свідомості населення. Зокрема П. Волков зазначав, що «дисидентство — це симптом, а не фактор суспільної еволюції»⁶. І. Смирнов заявляв, що дисиденти не могли бути політичною опозицією. Кожна опозиції намагається отримати владу та сформуванати власний уряд. «В дисидентстві діяв принцип чистої жертвності. Людина привселюдно заявляла «Я проти»,

⁵ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 1950-х – 1980-ті рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

⁶ Волков П. Психология диссидента. Предисловие к распаду империи // Солидарность. – 1995. – С. 8–9.

щоб потім згинуть, бути викресленим з суспільства. Ці люди достойні поваги»⁷. Таким чином, дисидентство мало сенс лише як моральний вибір кожної особистості.

Здебільшого, у пересічних громадян позиція дисидентів викликала острах та нерозуміння. Адже типові «недоліки» радянського буття стали вже звичними й не сприймалися як щось виняткове чи катастрофічне. На думку, російського дослідника А. Шубіна, моральні норми «будівника комунізму» цілком допускали існування такого суспільства при всіх його недоліках⁸.

Для дисидента пристосуванство та своєрідна «соціальна мімікрія» не стала характерним явищем. Л. Алексеева вважала, що характер правозахисного руху був більше моральним, чим політичним. Моральні норми поведінки, сповідуванні дисидентами, суперечили вибудуванню партійно-радянським апаратом моральним категоріям радянського суспільства⁹. Відомі радянські дисиденти Л. Богораз, С. Голіцин, С. Ковальов теж вважали головним імпульсом участі у дисидентському русі моральну позицію, «свій власний вибір»¹⁰.

Однак, невідповідність проголошених ідеологами КПРС та КПУ гасел реаліям економічної та політичної ситуації, ідеї та висока громадянська позиція дисидентів таки спонукала частину інтелігенції, політично активних громадян до пошуку причин соціальних та економічних негараздів в радянському суспільстві та удосконалення політичної системи в СРСР. Головна ідея опозиції — обмеження не лише всездозволеності партійного та державного апарату, а й можливості населення реально коригувати дії державних органів влади, прозорого прийнят-

⁷ *Смирнов И.* Время колокольчиков. Жизнь и смерть русского рока. — М., 1994. — С. 63.

⁸ *Шубин А.В.* От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 427.

⁹ *Алексеева Л.М.* История инакомыслия в СССР: Новейший период. — М., 1992. — С. 191.

¹⁰ *Богораз Л., Голыцын В., Ковалев С.* Кто вышел на площадь // Погружение в трясину. Анатомия застоя. — М., 1991. — С. 523. Див.: *Шубин А.В.* От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 427.

тя рішень стосовно перспектив соціально-економічного, політичного та культурного життя країни.

У підпільних організаціях кінця 1950-х – 1960-х рр., створених здебільшого на теренах Західної України, майбутнє України представлялося у формі «Української Самостійної Соборної Держави». Так, сформована колишніми в'язнями ГУЛАГу Я. Гасюком, В. Леонюком, Б. Хритичем та іншими, підпільна група «Об'єднання» взяла на озброєння ідеологічні засади ОУН¹¹.

Ідеологи ОУН спочатку майбутню форму державного устрою визначали досить туманно. Вона мала змінюватись відповідно до трьох етапів «державного будівництва України». На першому етапі — «національного визволення» чи «визвольної боротьби» — йшлося про встановлення національної диктатури (в яких формах буде реалізовано цю диктатуру, не згадувалося). В перехідний період побудови основ державності, після перемоги національної революції, «голова держави» мав «підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств». Зрештою, із закінченням «перехідного періоду», із стабілізацією держави, мав утворитися «представницький орган», який призначав би голову держави. Останній мав формувати найвищий орган виконавчої влади, відповідальний перед ним та «найвищим законодавчим тілом»¹².

Аморфність програмних засад щодо майбутнього державного устрою пояснювалася намаганням об'єднати якомога більше коло борців за незалежність України. Адже всередині ОУН існували різні уявлення про майбутній державний устрій України. Але незмінними залишалися принципи надпартійності і надкласовості за умови тотального політичного панування ОУН у майбутній українській державі.

Вище політичне СРСР та КП(б)У з ідеєю «інтернаціоналізму», створення нової спільноти «радянської людини» та трива-

¹¹ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні... – С. 63–67.

¹² Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів. Аналітичний огляд. – К., 2003. – С. 16; Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.: Зб. док.: Біб-ка укр. підпільника. – Б.М., 1955. – Ч. 1. – С. 6.

лою русифікацією України спричинило спротив політично активної частини українського суспільства щодо асиміляції українців та інших народів. Тому ОУН у різних її іпостасях належала до тієї частини політичного спектру українського суспільства, яка абсолютною цінністю і метою свого існування вважала українську націю та українську державність¹³.

«Колоніальний статус України» та повна залежність від рішень Кремля, відсутність політичних свобод, «русифікація» населення» теж стали причиною виникнення «Української робітничо-селянської спілки». Ініціатором її створення став адвокат юридичної консультації Глинянського району Львівської області¹⁴, відомий сьогодні український політик, Герой України Левко Лук'яненко.

Проект програми «Української робітничо-селянської спілки» базувався на теоретичних засадах «марксизму-ленізму». Л. Лук'яненко пояснював, що радянському українцю не відомі були інші ідеологічні засади¹⁵.

Запропонована юристом Л. Лук'яненком програма цікава спробою використати конституційне положення щодо можливого виходу Української Радянської Соціалістичної Республіки зі складу СРСР. «Справа утворення самостійної України кінець-кінцем вирішуватиметься не лише партією, а всім українським народом» — зазначалося у програмі¹⁶.

Найближча мета новоствореної організації — «завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення своєї незалежної національної держави» та «розширення народовладдя»¹⁷.

На думку, членів «УРСС», пролетаріат здійснив революцію і встановив чудову форму управління — «диктатуру у формі Рад депутатів трудящих». Але згодом, внаслідок авторитарності керівних осіб партії ця форма перетворилася у «диктатуру

¹³ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів. — С. 53.

¹⁴ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні... — С. 92–99.

¹⁵ Там само. — С. 93.

¹⁶ Лук'яненко Л. Не дати загинути Україні. — К.: Софт, 1994. — С. 11;

Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні... — С. 391.

¹⁷ Лук'яненко Л. Не дати загинути Україні. — С. 11.

партії»: «Партія не тільки відняла від народу свободу слова, свободу друку, а й безпідставно присвоїла собі право виступати від імені народу»¹⁸. Тому «усунення мас від управління державними справами» дисиденти вважали головною причиною всіх недоліків політичної системи Радянського Союзу.

Дослідникам та сучасникам відома система добору кандидатів у депутати, яка практикувалася вищими та місцевими партійними органами СРСР: планувалося процентне співвідношення партійних та позапартійних депутатів, чоловік та жінок, за соціальним походженням (селян, робітників, інтелігенції, службовців тощо). Кандидати в депутати, здебільшого, не здогадувалися про існування обов'язкової спеціальної перевірки їх біографії та життєвого шляху, яку здійснювали органи державної безпеки. Потім партійним осередкам відповідних колективів доручалося висунути затверджені кандидатури від імені трудового колективу.

Кандидати у депутати всіх рівнів розподілялися по відповідним округам. У виборчому бюлетені зазначалася лише одна кандидатура відібраної партійними органами особи. Таким чином, громадяни позбавлялися реального вибору представників громади у законодавчому органі.

Л. Лук'яненко та його колеги пропонували проводити реальне висунення декількох кандидатів у депутати від громади. На їх думку, кожна група громадян повинна мати право на обрання власного висуванця у законодавчий орган.

Члени «УРСС» вимагали законодавчого закріплення наступних положень щодо виборів у Ради всіх рівнів. Так, для запобігання різноманітних корупційних схем депутат не може виконувати обов'язки більше одного разу підряд та бути депутатом кількох Рад одночасно.

Для ознайомлення широкого загалу з обговорюваними питаннями сесії всіх Рад депутатів трудящих мали транслюватися по радіомережі відповідної території, а сесії Верховної Ради УРСР — по республіканському радіо. Ініціативні групи громадян більше 50 осіб мають право через визначеного промовця приймати участь у обговоренні питання на засіданні Верховної Ради.

¹⁸ Лук'яненко Л. Не дати загинути Україні. – С. 16.

Також обумовлювалося право громадянина чи громади звертатися з скаргами до сесій Ради депутатів трудящих всіх рівнів та органів державного управління з приводом дій, які, на їх думку, суперечать законам та постановам і «які стосуються їх особисто чи всього суспільства».

Таке положення було реакцією на бюрократичне ставлення органів центрального та місцевого державного управління до заяв громадян. Члени «УРСС» намагалися у достатньо наївний спосіб налагодити зворотній зв'язок «суспільство (громадянин) — органи державного управління» та спрямувати дії чиновників на реалізацію конкретних проблем громадян, поліпшення їх добробуту. Наївність «дисидентів» з «УРСС» полягала у аксіомі наявності «громадянської свідомості» державного чи партійного чиновника, відсутності проробки механізму примусу та відповідальності чиновника щодо вирішення проблем громадянина. Водночас, це була спроба знайти механізм як контролю за діями представницьких органів, так коригування їх рішень та органів державного управління.

Забезпеченню «народовладдя» також мав служити «принцип виборності судів». Більшовики оголосили його «буржуазним», бо начебто він відстоював інтереси лише «експлуататорів» і замінили його «принципом виборності суддів із трудящих тільки трудящих». Однак, швидко замінили виборність суддів призначенням. Кандидатури суддів обговорювалися не на відкритих зборах, а на засіданнях партійних комітетів різного рівня. Таким чином, контрольовані більшовиками судді, керуючись принципом «соціалістичної законності» виносили необхідні вироки. Відомі численні випадки, коли члени партії уникали або отримували мінімальне покарання за злочини. Водночас, політичні процеси відбувалися за зачиненими дверима чи за задалегідь визначеним сценарієм. Вирок виносився не у суддівській залі, а на засіданні політбюро ЦК КПРС. Тому суддівська система стала важливим інструментом в руках партійної верхівки.

Завданням пропонованої членами «УРСС» виборності суддів — домогтися рівності перед законом всіх громадян незалежності від соціальної та партійної приналежності, національності, посади тощо.

Для отримання первинної інформації від громадян передбачалися двомісячні відпуски (не більше 15 днів щоквартально) для роботи депутата у виборчому окрузі. Народний висуванець мав ознайомитися з умовами життя своїх виборців, вислухати та вирішити проблеми населення тощо. Контроль за роботою депутата мав здійснюватися через звіти перед виборцями після кожної сесії Ради трудящих всіх рівнів. Невиконання депутатом обов'язку протягом уже першого року депутатства ставало підставою для відклику його з представницького органу та виборів нового представника.

Помісячна заробітна плата депутата Верховної Ради, запроваджена в СРСР, мала бути скасована. Витрати депутата, пов'язані з виконанням депутатських обов'язків повинна була покриватися згідно конкретного звіту¹⁹.

З аналізу програми «Української робітничо-селянської спілки», чітко простежуються сподівання політично активних громадян України, що змінивши принципи проведення виборчої кампанії (поява альтернативних кандидатів, відсторонення партійних органів від проведення виборів) призведе до посилення авторитетності Рад всіх рівнів і позбавить впливу вищого та місцевого партійного керівництва на прийняття рішень. Громадяни отримають через виборних представників реальну змогу впливати та коригувати рішення органів державного управління.

Однак, така альтернатива не влаштувала партійну верхівку СРСР та УРСР. Адже сама можливість альтернативності кандидатів у виборчій кампанії призвела б спочатку до дискусії та відкритого висловлювання опозиційних поглядів на політичний та економічний розвиток у самій партії, втрати її «монолітності», а згодом і створенні нових партій та громадсько-політичних організацій, які складуть відкриту конкуренцію КПСР.

Розкриття підпільної «Української робітничо-селянської спілки» серйозним чином схвилювала вище партійно-державне керівництво як СРСР, так УРСР. Адже наявність програмових засад свідчила про наявність відповідного інтелектуального

¹⁹ Лук'яненко Л. Не дати загинути Україні. – С. 10–34.

потенціалу серед інтелігенції України. Користуючись «марксистко-ленінським світоглядом», лише відкритими джерелами та власними спостереженнями, представники дисидентського руху зробили висновки про «колоніальне становище» України, її повну економічну та політичну залежність від рішень Кремля. Пропозиції щодо зміни процесу підготовки до виборчої кампанії та принципів її проведення посягали на монопольне становище КПРС та реальну демократизацію радянського суспільства. Кінцева мета реалізації такої програми — передбачена у Конституції СРСР можливість виходу Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Цілком вірно зазначив доктор історичних наук Г. Касьянов, що члени «УРСС» організували «опір радянській системі з середини самої системи» та здійснили глибоку ревізію марксистко-ленінської теорії²⁰.

Тому програма «Української робітничо-селянської спілки» стала головним викривальним документом на судовому процесі. Посягання на монопольне право вищого партійного керівництва СРСР та УРСР розпоряджатися від імені народу було розцінене судом як «зрада Батьківщині». Вирок суду був нещадним. Л. Лук'яненко, як головний розробник програми «Української робітничо-селянської спілки» отримав вищу міру покарання, І. Кандибу засудили до 11 років ув'язнення, інші члени «УРСС» отримали по 10 років тюрми. Згодом після подання касаційних заяв вирок Л. Лук'яненку замінили на 15 років ув'язнення²¹.

Таким чином, ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до державності України як формального факту, повна політична та економічна підпорядкованість правлячій верхівки УРСР Кремлю стала причиною наростання опозиційних настроїв політично активної частини українського суспільства.

Однією з причин політичної та економічної стагнації в СРСР дисиденти зазначали відсторонення громадян від управління державою. Добір кандидатів у депутати Рад всіх рівнів партій-

²⁰ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С. 45.

²¹ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні... – С. 96.

ними органами забезпечував КПРСР та КПУ повний політичний та економічний контроль за радянським суспільством.

Частина опозиційних підпільних груп декларувала майбутнє України через програмні засади ОУН, яка проголошувала абсолютною цінністю українську націю та українську державність, принцип надпартійності і надкласовості за умови тотального політичного панування ОУН у майбутній українській державі.

Інша частина інтелігенції, ревізуючи «марксистсько-ленінське» вчення, проголосила необхідність демократизації українського радянського суспільства через удосконалення виборчої системи, як-то поява альтернативних кандидатів, право на обрання власного висуванця у законодавчий орган об'єднанням (групам) громадян, відсторонення партійних органів від проведення виборів. Такі пропозиції руйнували політичну монополію КПРС–КПУ. Тому ініціатори жорстоко переслідувалися радянськими каральними органами.

Юрій Недужко

**Боротьба української діаспори
за релігійну свободу в Україні
(друга половина 70-х – 80-ті рр. ХХ ст.).**

Наша держава виділяє як пріоритетний напрямок поглиблення контактів і налагодження тісних взаємовідносин з українською еміграцією. Про це, зокрема, свідчать прийняття Верховною Радою України 4 березня 2004 р. Закону України «Про правовий статус закордонних українців», розробка та реалізація Державної програми «Українська діаспора до 2000 р.» та Національної програми «Закордонне українство на період до 2005 р.», підготовка наступної Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 р. В державному бюджеті України на 2007 р. передбачені кошти на підтримку зарубіжних українців. В Конституцію України включена спеціальна стаття 12, яка проголошує: «Україна